

**ТРАКТАТ М. ЛІТВІНА “ПРА НОРАВЫ ТАТАРАЎ, ЛІТВІНАЎ І МАСКАВІТАЎ”
ЯК КРЫНІЦА ПА ГІСТОРЫІ ЗНЕШНЯЙ ПАЛІТЫКІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА
ЛІТОЎСКАГА Ў КАНЦЫ XIV – СЯРЭДЗІНЕ XVI СТ**

Людміла Мікалаева

Мінск, Беларусь

У артыкуле аналізуецца змест трактата М. Літвіна “Пра норавы татараў, літвінаў і маскавітаў”. Робіцца выснова аб магчымасці выкарыстання яго ў якасці цікавай аўтэнтычнай крыніцы па гісторыі знешняй палітыкі Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XIV – сярэдзіне XVI ст.

Ключавыя словы: крыніцы, знешняя палітыка, Вялікае Княства Літоўскае, даследаванне

Сярод арыгінальных крыніц, створаных у сярэдзіне XVI ст., якія могуць быць выкарыстаны пры даследаванні знешняй палітыкі Вялікага Княства Літоўскага (далей – ВКЛ) ў канцы XIV – сярэдзіне XVI ст., звяртае на сябе ўвагу трактат Міхалона Літвіна “Пра норавы татараў, літвінаў і маскавітаў”. Да нашага часу захаваліся толькі 10 вялікіх фрагментаў твора, якія былі выдадзеныя на ліцінская мове ў 1615 г. у Базелі (Швейцарыя) І.Я. Грасерам у друкарні К. Вальдкірха (у адной кнізе з працай Я. Ласіцкага “Пра багоў жамойтаў, іншых сарматаў і несапраўдных хрысціян...”) [1]. Лёс поўнага тэкста трактата не высветлены.

Ужо ў XIX ст. захаваныя часткі трактата М. Літвіна сталі прадметам зацікаўлення рускіх даследчыкаў, калі былі зробленыя два іх пераклады на рускую мову С.Д. Шастаковым [2] і К. Мельнікам [3]. Факсіміле першага выдання і пераклад на літоўскую мову І. Ёнінаса пабачылі свет у Вільні ў 1966 г. [4]. Больш новае выданне рускамоўнага перакладу тэкста фрагментаў з богатымі каментарыямі выйшла ў Маскве ў 1994 г. [5]. Яго мы выкарысталі пры напісанні дадзенага артыкула.

Трактат быў напісаны да 1550 г., калі ён ужо быў прадстаўлены Жыгімонту II Аўгусту (у ВКЛ Жыгімонт III Аўгуст) (1520 – 1572) каралю польскаму і вялікаму князю літоўскаму (1548 – 1572, фармальна з 1529) [5, с 61].

Доўгі час сапраўднае імя аўтара трактата заставалася прадметам ды-

скусі. У дарэвалюцыйнай расійскай, а потым і савецкай гістарыяграфіі аўтарства прыпісвалася Міхаілу Тышкевічу, дзяржаўнаму дзеячу і дыпламату, праваслаўнаму па веравызнанні, удзельніку пасольства ў Крым у 1538 г. [6, с. 87]. Упершыню імя М. Тышкевіча, як мяркуемага аўтара трактата, было прапанавана вядомым гісторыкам ВКЛ, прадстаўніком кіеўскай школы В.Б. Антановічам [7, с. 5 – 6]. Гэта гіпотэза была падтрымана і развіта аўтарытэтным даследчыкам гісторыі ВКЛ М.К. Любаўскім [8, с. 49 – 54]. Нягледзячы на крытыку такога пункта гледжання, выказаную І.І. Лапа, які звярнуў увагу на несупадзенне некаторых характарыстык асобы аўтара тэкста і мяркуемага кандыдата (першы – літовец, католік, які ўспрымаў ідэі Рэфармацыі, другі – праваслаўны русін) [9, с. 333], гіпотэза аб аўтарстве М. Тышкевіча была прынята даследчыкамі. З аўтарствам М. Тышкевіча, хаця і не без ваганняў, пагаджаўся і літоўскі даследчык І. Йонінас [6, с. 87]. Між тым, апошні агучыў новае меркаванне на конт верагоднага аўтара, прапанаванае, але не апублікаванае К. Яблонскісам. Той лічыў, што трактат мог належаць пярэмі Мікіфара Грынькі Лавейкавіча па мянушцы Міхаіла [10, с. 14]. Разам з тым, падрыхтаваная І. Йонінасам літоўская публікацыя трактата садзейнічала ўмацаванню гіпотэзы М.К. Любаўскага [4]. Першапачаткова з пунктам погляду апошняга пагаджаўся і Ю.М. Юргініс [6, с. 87 – 96]. Да пытання аб аўтарстве трактата звяртаўся і беларускі вучоны С.Ф. Сокал, які часткова разгарнуў высновы М.К. Любаўскага, і залічыў М. Літвіна да прадстаўнікоў гуманістычнай думкі Беларусі [11, с. 35 – 63; 12, с. 199 – 204]. Новае меркаванне з'явілася, калі ў канцы 70-х гг. XX ст. польскі гісторык Е. Ахманьскі на аснове комплекса прыкмет, што характарызувалі аўтара, а таксама сведчанняў іншых крыніц, пераканаўча даказаў, што аўтарам трактата мог быць толькі Венцслаў (Венцлаў) Мікалаевіч (каля 1490 – 1560 гг.), літовец, католік, лацінскі сакратар вялікакняжацкай канцылярыі ў 1534 – 1542, 1547 – 1556 гг., удзельнік некалькіх дыпламатычных місій, у тым ліку ў Крым (у 1542 – 1543 гг.) і Маскву [13, с. 97 – 117]. У наш час лагічная і доказная канцэпцыя Е. Ахманьскага прымаецца пераважнай большасцю вучоных.

Фрагменты трактата часцей вывучаліся як літаратурны помнік эпохі Адраджэння. Між тым, трактат – гэта палемічны твор, напісаны з мэтай звярнуць увагу кіраўніцтва дзяржавы на яе складанае становішча і падштурхнуць да неабходных рэформ. Жорсткая крытыка аўтара была нацэлена на загану грамадска-палітычнага ладу ВКЛ і яго жыхароў, якія ў сваёй сукупнасці сталі, на думку аўтара, прычынамі знешнепалітычных

няўдач дзяржавы. Разам з тым, знаходжанне М. Літвіна ў Крыме і апісанне ўбачанага там дазваляе дазглядаць фрагменты трактата як крыніцу па вывучэнні ўзаемаадносін ВКЛ з Крымскім ханствам у першай палове XVI ст. Акрамя таго, твор утрымлівае і фрагментарныя звесткі па іншых пытаннях, маючых дачыненне да сферы знешняй палітыкі.

Ужо ў першам фрагменце М. Літвін пацвярджае факт добрага знаёмства з татарскім светам, прыводзячы звесткі пра яго падзел на орды, прызнаючы самымі небяспечнымі для ВКЛ самых слабых, але найбольш блізкіх перакопскіх татар, г.зн. Крымскае ханства [5, с. 62]. Ён апісвае Перакоп як невялікую зручнаразмешчаную крэпасць, якая не змагла б перашкодзіць руху больш-менш спрактыкаванага войска, да якой ад далніх крэпасцей ВКЛ, Чаркасаў і Брацлава, шэсць дзён шляху стэпам [5, с. 63]. Аўтар трактата ведае гісторыю Крыма і дынастыі Гірэяў, заснавальнік якой Хаджы-Гірэй (Ачкірей), быццам бы, сам нарадзіўся ў ВКЛ, а потым з дапамогай вялікага князя Вітаўта стаў ханам у Крыме. А яго нашчадкі “ў падзяку” за іх поспехі прыносяць клопаты сучасным аўтару манархам ВКЛ [5, с. 64–65].

Аўтар трактата нібы збірае стратэгічную інфармацыю, якая магла б спатрэбіцца ў выпадку ваеннай выправы на Крым. Ён звяртае ўвагу на арганізацыю ваеннай справы і ўзаемаадносіны татар і турак з хрысціянскім насельніцтвам Крыма. Па яго інфармацыі, прыморскія гарады доўга захоўвалі свабоду і толькі 70 гадоў таму трапілі ў рукі турак. У гарадах жывуць грэкі, якія плацяць туркам пагалоўную даніну. Нягледзячы на адсутнасць крайняй бядоты, іх жыццё бязрадаснае. Мусульмане лічаць хрысціян недастойнымі павагі, не ўступаюць з імі ў зносіны, прымушаюць нават заможных працаваць па нядзелях і ў дні рэлігійных свят. Некалі квітнеўшыя грэцкія гарады пад уладай турак і татар прыйшлі ў заняпад. Колькасць татар у Крыме ўзрасла настолькі, што хан можа сабраць войска колькасцю каля 30000 коннікаў [5, с. 65].

М. Літвін паведамляе, што бачыў адпраўку татарскіх войск на Венгрыю на дапамогу туркам, куды хан Сахіб-Гірэй накіраваў 15000 воінаў пад кіраўніцтвам аднаго са сваіх сыноў [5, с. 66]. Магчыма, гэта адбывалася ў 1543 г. [13, с. 105]. Аўтар звярнуў увагу на беднае ўзбраенне татар, якія, аднак, заўсёды бяруць з сабой шмат коней, да пяці запасных на аднаго конніка. Яны часта мяняюць коней, таму могуць хутка рухацца і нечакана нападаць. Адсутнасць абоза павялічвае рухомасць іх войска. Важнай мэтай іх набегаў быў захоп людзей для прадажы. У баі яны заўсёды спрабуюць

акружыць левы фланг праціўніка, каб ім было больш зручна страляць з лука. Татары часта выкарыстоўваюць тактыку падману і засад. Без уловак і хітрасці яны часта саступаюць значна меншаму войску [5, с. 66]. У якасці пракладу М. Літвін прыводзіць бітву на р. Альшаніцы 5 лютага 1527 г., дзе, па яго звестках, войску праціўніка, страты якога складлі 25 тысяч чалавек, супрацьстаяла 3,5-тысячнае войска ВКЛ, якое ў выніку перамагло. Такія звесткі аб колькасці сіл ВКЛ паведамляе толькі М. Літвін. А ў бітве пад Клецкам загінула 27 тысяч татар, павержаных 9-цю тысячамі воінаў ВКЛ [5, с. 67].

Татары падбіраюць для бітвы стратэгічна выгаднае месца. Так, ля Сокаля войска ВКЛ пацярпела паражэнне, бо татары заманілі праціўніка ў разбураны горад, дзе хутка рухацца было немагчыма. З-за стратэгічнага праліку была прайграная і бітва з Іслам-Султанам ля Ачакава, нягледзячы на колькасную перавагу войска ВКЛ. Яно было разбіта ў той час, калі яго кіраўнікі знаходзіліся на перамовах з татарамі [5, с. 67–68].

У другім фрагменце М. Літвін паведамляе, што татары выгадна скарыстоўваюцца тымі штогадовымі дарамі, што ім прысылае кіраўніцтва ВКЛ, як сябрам-саюзнікам, з якімі і раней літвіны заключалі дагаворы [5, с. 75].

У трэцім фрагменце аўтар трактата наракае, што маскоўскае кіраўніцтва вельмі ганарыцца, што ужо захапіла 73 крэпасці ВКЛ [5, с. 76]. Ён кажа, што дарэмна заволжскія і перакопскія татары называюць князя масквіцян сваім халопам, бо ад іх панавання пазбавіўся яшчэ Іван III, дзед сучаснага аўтара маскоўскага цара Івана IV Васілевіча. Менавіта Іван III, скарыстаўшыся занятасцю караля і вялікага князя Казіміра вайной у Прусіі, далучыў да свайго вотчыны літоўскія, як лічыць аўтар, землі: Ноўгарад, Пскоў, Севершчыну [5, с. 77–79]. А яго сын Васіль далучыў Смаленск, хітрасцю заняты М. Глінскім [5, с. 79]. М. Літвін робіць выпад і ў адрас цара Івана IV, які хоць і аддаў ВКЛ Гомель, пабудаваў на захопленых землях тры крэпасці: Себеж, Веліж, Завалочча. На думку аўтара, маскоўскі правіцель ва ўсім пераймае прыклад слаўнага вялікага князя літоўскага Вітаўта, якім М. Літвін адкрыта захапляецца [5, с. 80, 85].

У пятым фрагменце М. Літвін прыпісвае літвінам вядучую ролю ў вызваленні рускага насельніцтва ад татарскага ярма [5, с. 87]. Аўтар трактата ведаў пра Міндоўга, што той не толькі быў ахрышчаны, але і прыняў каралеўскую карону. М. Літвін ганарыўся хрышчэннем Літвы ў 1386 г. каралём і вялікім князем Уладзіславам Ягайлам і аб'яднаннем польскага і літвінскага народа пад яго кіраўніцтвам [5, с. 88].

У восьмым фрагменце аўтар захапляецца слаўным ваенным мінулым ВКЛ у часы Гедзіміна і Вітаўта [5, с. 91], паходамі на Маскву. Ён выступае з прапановай адмовіцца ад выкарыстання наёмных войск падчас ваенных кампаній. Пры гэтым аўтар прыводзіць прыклад караля Венгрыі Людовіка, якога наёмнікі пакінулі падчас бітвы і той быў затаптаны пры бегстве. Успамінае ён і Казіміра Ягелончыка, якога падчас бітвы ля Хойніцэ выратавалі літвінскія добраахвотнікі [5, с. 93].

У дзевятым фрагменце ўтрымліваюцца звесткі пра арганізацыю дыпламатычнай службы ў ВКЛ. М. Літвін сцвярджаў, што на яго радзіме калі пасылалі каго-небудзь па дзяржаўнай службе, то той, нават калі яшчэ не заслужыў, атрымліваў грошы са скарбу ў неабходнай колькасці, хатя многія вярталіся, нічога не зрабіўшы [5, с. 94]. Канцылярыя ВКЛ выдае вельмі шмат дазваляў на падводы, а нядаўна ад абавязкаў пастоям вызвалілі тых, хто ў свой час атрымаў маёнткі ля дарог да зямель масквіцян, татар і турак, пры ўмове, што будуць выконваць гэту павіннасць [5, с. 95]. Аўтар трактата абвінавачвае ў страце северскіх крэпасцей князёў-перабегчыкаў С. Мажайскага і В. Шамячыча. Ён прыводзіць прыклады, калі маскоўскія перабегчыкі па начах забівалі віленчукоў, каб вызваліць сваіх суайчаннікаў з турмы. Міхалон таксама ведаў, што нейкі маскоўскі святар тайна пранік у каралеўскую канцылярыю і здабываў там копіі дагавароў, распараджэнняў і матэрыялы нарад, якія пасылыў свайму князю. М. Літвін шкадуе пра 300 трафейных сцягоў, страчаных у выніку пажару ў віленскім касцёле Святога Станіслава, у тым ліку 12, здабытых 8 верасня 1514 г. у бітве пад Оршай, падчас якой было забіта і захоплены ў палон 80 тысяч ваяроў праціўніка. Міхалон дэманструе і знаёмства з палітычным жыццём за мяжой, паколькі ведаў, што у лівонцаў з Масквой вечны мір (па сутнасці – перамір’е 1503 г.) і добрасуседскія адносіны [5, с. 96]. Ён пералічвае дзевяць перапраў праз Днепр і раіць паставіць там хаця б невялікія атрады, каб перакрыць шлях татарам [5, с. 99]. Для гэтай мэты можна было б выкарыстаць казакаў [5, с. 100–101]. М. Літвін падрабязна апісвае Кіеў, якім марыць авалодаць князь масквіцян, што сцвярджае, быццам бы ён – нашчадак кіеўскага князя Уладзіміра [5, с. 101].

Такім чынам, трактат утрымлівае цікавыя звесткі аб падзеях знешне-палітычнага харатару, дае іх ацэнку з пункту гледжання сваіх сучаснікаў, па-свойму тлумачыць прычыны ваенных няўдач ВКЛ і з’яўляецца цікавай аўтэнтычнай крыніцай.

1. Michalonis Lituani De moribus tartarorum, lituanorum et moschorum fragmina X multiplici historia referta et Johannis Lasicii Poloni De diis samagitarum, caeterorumque sarmatarum et falsorum christianorum. Item de religione armeriorum et de initio regiminis Stephani Batorii. Nunc primum per I. Jac. Grasserum, C. P. ex manuscript authentice adite. – Basilieae apud Conradum Waldkirchium, MDCXV. – P. 1–41.

2. Литвин, М. Десять отрывков разнообразного исторического содержания (из сочинения Михалона Литвина «О нравах татар, литовцев и москвитян» / М. Литвин; пер. С.Д. Шестакова // 1) Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Калачовым. – М.: тип. Александра Семина, 1854. – Кн. 2. Половина вторая. Отд. 5. – С. I – VIII, 1 – 78; 2) Вестник Юго-Западной и Западной России. – Т. III. – Февраль 1864. – С. 23–30; Март 1864. – С. 39–50.

3. Литвин, М. О нравах татар, литовцев и москвитян. Отрывки 1 – 10/ М. Литвин; пер. К. Мельника// Мемуары, относящиеся до истории Южной Руси/ под ред. В. Антоновича. – Киев: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. – Вып. 1: XVI в. – С. 6–58.

4. Lietuvis, Mykolas. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius: Dešimt įvairaus istorinio turinio fragment/ Mykolas Lietuvis (vertė I. Jonynas, parengė). – Vilnius: Vaga, 1966. – 137 p.

5. Литвин, М. О нравах татар, литовцев и москвитян / М. Литвин; пер. В.И. Мотузовой, отв. ред. А.Л. Хорошкевич. – М.: Издательство МГУ, 1994. – 151 с.

6. Юргинис, Ю.М. Посольство Михаила Литвина у Крымского хана в 1538 – 1540 гг. // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. / Под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1979. – С. 87–96.

7. Антонович, В.Б. Извлечения из сочинения Михайлы Литвина/ В.Б. Антонович// Мемуары, относящиеся до истории Южной Руси/ под ред. В. Антоновича. – Киев: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. – Вып. 1: XVI в. – С. 1–6.

8. Любавский, М.К. Кто был Михайло Литвин, написавший в первой половине XVI в. трактат «О нравах татар, литовцев и москвитян»/ М.К. Любавский// Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук: Ученые записки Института истории. – 1929. – Т. IV. – С. 49–54.

9. Лаппо, И.И. Литовский статут 1588 г. / И.И. Лаппо. – Каунас, 1936. – Т. 1: Исследования, ч. 2. – X, 591, [1] с.

10. Дмитриев, М.В. Михалон Литвин и его трактат/ М.В. Дмитриев, И.П. Старостина, А.Л. Хорошкевич // Литвин, М. О нравах татар, литовцев и москвитян / М. Литвин; пер. В.И. Мотузовой, отв. ред. А.Л. Хорошкевич. – М.: Издательство МГУ, 1994. – С. 6–56.

11. Сокол, С.Ф. Социологическая и политическая мысль в Белоруссии во второй половине XVI в. / С.Ф. Сокол. – Минск: Наука и техника, 1974. – 144 с.

12. Сокол, С.Ф. Идеи гуманизма в мировоззрении Михайло Тышкевича / С.Ф. Сокол // Проблемы общественных наук: Материалы XIII конференции молодых ученых Белоруссии/ Под ред. И.М. Ильюшина. – Минск: АН БССР, 1970. – 309 с.

13. Охманский, Е. Михалон Литвин и его трактат «О нравах татар, литовцев и москвитян» середины XVI в./ Е. Охманский // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. / Под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1979. – С. 97–117.